

**PROBLEM OF LIFESPAN IN RUSSIAN PUBLICISM
AT THE SECOND HALF OF THE XIXth – EARLY XXth CENTURY**

The article deals with the problems of lifespan at Russian publicism at the second half of the XIXth – early XXth century. Special attention is paid to factors of elongation and reduction of life such as heredity, the influence of the environment and lifestyle.

Keywords: Russian publicism, readers, lifespan, longevity.

УДК: 94(477.51):(093)«18/190»

Світлана Бойченко

**ПОХОВАЛЬНА КУЛЬТУРА У СУСПІЛЬНОМУ ДИСКУРСІ ДРУГОЇ ПОЛ. XIX – ПОЧ. XX
СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ЧЕРНІГОВА)**

У статті розглядається поховальна культура у контексті опублікованих матеріалів Чернігівських періодичних видань другої пол. XIX – поч. XX ст. Розроблено класифікацію публікацій, охарактеризовано їх структуру та зміст, виявлено інформаційну цінність та достовірність.

Ключові слова: дискурс, публікація, стаття, поховальна культура, траурне повідомлення, некролог, поховальний церемоніал, обряд, історія, Чернігів.

Поховальна культура є найконсервативнішою та найдавнішою з культур, у якій проявилось ставлення суспільства до смерті. Тема смерті та пов'язаних з нею ритуалів, церемоній, обрядів та традицій знайшли відображення у регіональній періодиці Росії впродовж XIX – початку XX ст. Преса виконувала роль посередника між офіційною ідеологією та місцевими поховальними практиками та резонувала проблеми, безпосередньо пов'язані з економікою, демографією та побутом населення. У Чернігові проблематика поховальної культури висвітлювалася на сторінках регіональних періодичних видань: «Черниговские епархиальные известия» (1861 – 1911 pp.), «Вера и жизнь» (1912 – 1916 pp.), «Черниговские губернские ведомости» (1838 – 1918 pp.), «Черниговское слово» (1906 – 1916 pp.), «Земский сборник Черниговской губернии» (1870 – 1916 pp.), «Календарь Черниговской губернии» (1885 – 1912 pp.). Аналіз суспільного дискурсу дозволяє виділити особливості поховальної культури Чернігова впродовж другої половини XIX – початку XX ст.

У працях сучасних дослідників М. Блакитного, О. Ванжули, В. Руденка, О. Степанової та Л. Ясновської публікації жалобної тематики, некрологи та церемоніали поховання церковних і громадських діячів Чернігова розглядалися з точки зору оцінки діяльності, внеску та ролі в суспільному житті конкретної особи [1]. Матеріали регіональної преси використовували для вивчення поховальної культури у певний історичний період А. Доценко, Н. Дмитренко, А. Монгуш, К. Красильникова, А. Попружна [2].

В даній роботі вперше здійснено спробу залучити публікації місцевих періодичних видань другої половини XIX – початку XX ст. для дослідження поховальної культури Чернігова. Для цього розроблено класифікацію опублікованих матеріалів, схарактеризовано їхню структуру та зміст, виявлено історичну цінність та достовірність викладеної в них інформації.

За насиченістю матеріалами та оперативною інформацією означеної тематики відрізнялися «Черниговские епархиальные известия». Укази Священного Синоду, розпорядження епархіального та губернського керівництва складають першу групу публікацій, які побачили світ в «офіційній частині» періодичного видання. До другої групи відносяться історичні описи храмових і монастирських некрополів Чернігова із зазначенням місць поховання видатних осіб, які публікувалися у «неофіційній частині» часопису. Третю групу об'єднали публікації жалобної тематики: повідомлення про смерть, які друкувалися під різними заголовками «Скорбная весть», «Извещение», «Местные известия»; некрологи, які містили біографічну інформацію про життя та діяльність покійного; промови під час прощання: «Речи при погребении», «Надгробные речи», «Речи, сказанные над гробом», «Слова на кончину», які визначали, як правило, суспільну значимість покійного та ставлення до нього громади; «Церемонии погребения», в яких відобразився порядок дій та ритуалів як суспільного так і релігійного характеру. До четвертої групи увійшли статті обрядово-похоронної тематики, пов'язані з поховальними обрядами та звичаями, у п'яту – твори морально-релігійного

змісту. Шоста група представлена оголошеннями з надання послуг по влаштуванню похорон, виготовленню домовин та поховального начиння.

У рубриках «Распоряжения высшего правительства», «Распоряжения епархиального начальства», «Епархиальные известия» оприлюднювалися укази Синоду, витяги з офіційних документів нормативно-правового характеру. Єпархіальна та губернська влади сприяли реалізації указів Сенату та Синоду, уточнюючи та роз'яснюючи їх. Основну роль у популяризації законоположень та змін у законодавстві відіграв архієрейський корпус. До відома читачів доводилася вимоги законодавства щодо правил та умов поховання. У 1891 р. було оприлюднено доповнення до «Уложения о наказаниях» статтею 209¹. За поховання християн без дотримання церковних обрядів винуваті притягувалися до відповідальності у вигляді арешту від трьох днів до трьох місяців [3, с. 430–431]. За указом Синоду Антонію, єпископу Чернігівському та Ніжинському, поховання дозволялося на території лише тих монастирів, де поховальна практика за заповітами шляхетних родин увійшла у звичай. До таких у Чернігові відносились Єлецький та Троїцький монастирі [4, с. 889–890].

У 1881 р. одним із суперечливих питань між губернським правлінням єпархіальним керівництвом стало питання про поховання за християнським обрядом осіб, які раптово померли від зайвого вживання вина. Синод визначив, що особи, які випадково загинули від зайвого вживання вина, не відносяться до таких, які навмисно пішли з життя, тому не позбавляються християнського поховання [5, с. 349–350]. Того ж року, єпархіальне керівництво звернуло увагу на порядок здійснення чину поховання над померлими у разі відсутності з об'єктивних причин приходського священика у приході. За таких обставин поховання повинен здійснювати сторонній священик з дияконом та причетником, який зобов'язувався зробити належні записи у метричній книзі про смерть прихожанина [6, с. 218.]. У листопаді 1908 р. за домовленістю між цивільним губернатором та єпископом Чернігова від оплати за поховання на церковних погостах звільнялися священики, їх дружини, церковні старости, які прослужили не менш 6 років, а також диякони та псаломщики [7, с. 367–368].

Наприкінці XIX ст. послуги з організації похорон стали надавати приватні контори, що складало конкуренцію церкві. Після обговорення у Синоді у травні 1898 р. діяльності «комиссионерских контор» у часописі «Вера и жизнь» були опубліковані правила, які чітко розмежовували функції церковних причтів та приватних похоронних фірм [8, с. 102].

До питань, які потребували негайного вирішення, відносилося упорядкування загального міського кладовища Чернігова. У 1914 р. єпархіальне керівництво звернулося до Синоду з приводу того, що біля церкви на міському кладовищі скупчилася велика кількість вінків. Синод роз'яснив, що церковному причту та старості кладовищенської церкви необхідно зробити родичам померлих пропозиції щодо виготовлення пристойних вінків, та звільнити церковний погост від таких, що не мають естетичного вигляду [9, с. 497–500].

Підводячи підсумки вивчення першої групи офіційних документів, необхідно зазначити, що укази Синоду, розпорядження єпархіального та губернського керівництва відображають стан добре врегульованої державної політики в похоронній сфері та свідчать про розвинену вертикаль церковної влади у Росії. З одного боку, єпархіальна влада не замовчувала проблемні моменти, а навпаки намагалася їх врегулювати, виносячи вирішення спірних питань на загальне ознайомлення, а з іншого – була позбавлена ініціативи та постійно зверталася до Синоду.

Другу групу складають історичні описи храмових та монастирських некрополів Чернігова. Серед авторів чиновник Чернігівської духовної консисторії та правитель справ Чернігівської архівної комісії П. Добровольський, протоієрей кафедрального собору та член духовної консисторії О. Єфимов, кафедральний протоієрей Т. Стефановський. Особливо значний доробок соборного протоієрея О. Єфимова, якому належать докладні описи некрополів Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів, Троїцько–Іллінського та Єлецького монастирів [10]. Стан некрополю Троїцько–Іллінського монастиря відображено у публікаціях протоієрея Т. Стефановського [11]. Для уточнення топографії міських цвинтарів має значення розвідка П. Добровольського, присвячена втраченим храмам Чернігова [12, с. 247–255]. Спираючись на краєзнавчі та археологічні матеріали, які включали відомості про міські церкви, краєзнавець повідомив про цвинтарі цих храмів. Ці матеріали передруковувалися у «Календарях Черниговской губернии».

Некрологи є найбільш вивченою групою жалобних публікацій [13, с. 247–255]. Традиційно некролог включав в себе відомості про родовід покійного, репрезентацію його діяльності, опис останніх днів життя. Поряд з досить великими некрологами зустрічаються й невеликі. Деякі з них

коректніше було б назвати публічними жалобними повідомленнями, попри того, що вони заявлені саме як некрологи. Окрім офіційного повідомлення про смерть, вони не містили більш ніякої інформації про покійного. Публікація некролога в офіційному друкованому виданні Чернігівської єпархії або губернії свідчила про те, що померлий був неординарною особистістю.

Авторами некрологів, в основному, були священнослужителі: єпископ Курський і Білоградський Іустин, архимандрит Євгеній, протоієреї – А. Страдомський, І. Платонов, І. Буримов, П. Соколов, Г. Дьяконов, І. Кибальчич, П. Фльоров, священники – А. Єфимов, П. Соколов, П. Огієвський, П. Зарчинський, А. Юшков, М. Копьєв, А. Тупатілов, А. Шестеріков, М. Славін та інші. Крім того, священники, які складали некрологи, часто були духівниками померлих. Так, священник Т. Стефановський, автор некролога протоієрея С.Т. Дорошенка, був його духівником [14, с. 56–59]. Знання не лише зовнішнього, але й внутрішнього духовного життя своїх підопічних давало духівникам повне моральне право підводити підсумок їхнього життя.

У 1884 р. член редакції «Черниговских епархиальных известий» (ім'я не вказано) відзначив, що всі некрологи складені за типовою формою, деякі з них назвав сухими та неживими «некрологічними сказаннями». Він застеріг авторів від «бесцветности лица» покійного, адже кожний покійний при житті мав свою «физиогномию» і був особистістю [15, с. 760–762].

У «Черниговских губернских ведомостях» друкувалися, в основному, некрологи високопоставлених чиновників, військових та високоповажних осіб: дружини чернігівського губернатора Т. Анастасьєвої, директора чернігівської гімназії П. Кизимовського, графа Г. Милорадовича, громадського діяча В. Сачка, директора чернігівського міського банку А. Тищинського, російського консула Г. Щербини та інших. А також некрологи протоієреїв Ф. Ладухіна, І. Буримова, В. Розова та інших.

У 1906 р. неофіційна частина «Черниговских губернских ведомостей» виділилася в окрему газету – «Черниговское слово», де жалобне повідомлення або некролог міг розмістити будь-який мешканець за встановлену плату. Ця послуга оцінювалася від 10 до 20 коп. У газеті надруковані повідомлення про смерть дворян, міщан, чиновників, військових та членів їх родин. Повідомлення про смерть земських чиновників та діячів друкувалися також у «Черниговской земской газете» та «Земском сборнике Черниговской губернии».

Багато уваги приділялося жалобним промовам. Як правило, траурні промови виголошувалися священниками, у разі смерті високопоставлених осіб промови говорилися єпископами або пресвітерами. Разом з некрологами «речи при погребении» складали цілий комплекс жалобних публікацій та друкувалися в певному порядку відповідно до церемоніалу поховання. Найбільший комплекс траурних статей був надрукований з приводу смерті кафедрального протоієрея Є. Пучковського та складався з дев'яти жалобних публікацій.

Траурний ритуал становив невід'ємну частину існування та розвитку суспільства й охоплював всі сторони його повсякденного буття. З одного боку, траурний ритуал належить до найконсервативніших традицій, найменш схильний до різних нововведень, а з іншого – віддзеркалював правові, культурні, релігійні, політичні, естетичні та етичні норми. Церемоніали були ефективним засобом впливу на спільноту. Вони включали в себе демонстративні моделі поведінки, покликані показати значимість траурної події, підкреслити зв'язок покійного з оточенням, засвідчити відношення до нього. У «Черниговских епархиальных известиях» опубліковано церемоніали поховання вищих духовних сановників єпархії та видатних осіб Чернігова: архієпископів – Філарета Гумілевського, Нафанаїла; єпископів – Феофілакта Праведнікова, Антонія; консула м. Митровиці Г. Щербини [16]. Детально сплановані церемоніали поховання відображають єдність міських спільнот, особливо дворянства та духовенства, а також відношення мешканців Чернігова до траурних подій.

Низка публікацій була присвячена поховальним обрядам та звичаям [17]. Їх автори – місцеві священники В. Дмитрієвський, В. Магнітський, П. Огієвський, Ф. Онопрієнко, І. Розов, О. Савинський. Розбіжності між церковними канонами та народними поховальними практиками зафіксовано в обряді «печатания покойников» [18, с. 457–461]. Цей обряд заборонявся церковними приписами, оскільки підтримував в народному середовищі забобони про ходіння покійного після смерті. Головна відмінність між православним обрядом та народним сприйняттям похоронів полягала у ставленні до смерті. На противагу християнському тлумаченню смерті як блага, завжди протистояло народне уявлення про неї як рокове неминуче зло, обумовлене трагізмом самої події – втратою близької людини.

У неофіційній частині «Черниговских епархиальных ведомостей» значну увагу приділено циклу богословських статей про виконання священниками належних поховальних обрядів, які часто передруковувалися з періодичних видань Катеринославської, Костромської, Подільської, Таврійської, Тульської та інших епархій. Приводом послугували скарги приходських священників на своїх колег за неправильне здійснення обряду поховання. Подібні випадки детально розбиралися з посиланням на постанови та законоположення православної церкви, що визначали відповідні дії священника в кожному конкретному випадку. Періодично (у 1862, 1873, 1882 рр.) порушувалися питання про те, як вчинити православному священнику, коли його запрошують для поховання «іновірців», осіб неправославного віросповідання, а також при похованні сектантів, які розкаялися перед смертю [19].

Тема самогубства була з одних із закритих тем суспільного дискурсу у дореформеній Росії, але після реформ 1860–х рр. громадськість почала цікавитися самогубствами. У регіональній пресі розглядалися окремі випадки суїциду. Самогубство та пияцтво вважалися негідними способами закінчення життя, тому особливо ретельно описувалися умови поховання «по-християнськи» [20].

Наступний цикл публікацій можна охарактеризувати як медичний, оскільки він стосується питань не тільки смерті, але й забезпечення охорони життя здоров'я живих людей. У статті, присвяченій популярним на той час засобам констатації смерті, узагальнено досвід обстеження раптово померлих у Франції та Англії [21, с. 611–615]. У вигляді інструкцій публікувалися статті, де викладалися конкретні правила поведінки під час епідемій дифтериту, віспи та холери, а також умови поховання померлих від цих хвороб [22].

На поч. XIX ст. під впливом західноєвропейських традицій сформувався новий тип кладовища-саду [23, с. 153–165.]. Відображенням цієї тенденції стала стаття священника Ф. Оноприєнка, який порушив питання про незадовільний стан церковних погостів та кладовищ, а також вніс свої пропозиції щодо їх благоустрою [24, с. 484–486]. Переймалися станом міського кладовища й городяни Чернігова. У 1914 р. у рубриці «Вопросы и ответы» «Черниговской земской недели» пан І. Бич цікавився, хто повинен опікуватися міським кладовищем [25, с. 16]. Присяжний повірений М. Імшенецький роз'яснив, що міське кладовище знаходилося у веденні Чернігівської духовної консисторії, яка мала право розпоряджатися доходами від кладовищенської землі; церковний причт кладовищенської Петро-Павлівської церкви з церковним старостою повинні піклуватися про його благоустрій та чистоту; нагляд за кладовищем здійснювала поліція, яка охороняла могили від розкриття та пам'ятники від пошкодження.

На початку XX ст. одним з нововведень у поховальній сфері було будівництво крематоріїв та кремація покійних [26, с. 129–130]. Церква категорично заперечувала кремацію, переконуючи громадськість прикладами давніх християнських поховальних традицій. Духовенство намагалася привернути увагу до благодійної діяльності «скуделиц» та «божих домов», які у давнину знаходились біля храмів та призначалися для поховання мертвих тіл бідняків, самогубців, невідомих мандрівників [27].

Аналіз поховальних обрядів та звичаїв дозволяє говорити про їх стандартизацію у другій половині XIX – початку XX ст. Вони констатують відмінність у сприйнятті смерті православною церквою, що знайшло відображення в офіційних поховальних церемоніалах, та народними уявленнями, які відобразилися в окремих похоронних обрядах.

Твори морально-релігійного змісту викладені віршами та прозою. У них відзеркалено розвиток соціокультурних традицій, де традиційні мотиви високих релігійних істин переплетені з особистими поглядами та ідеями авторів про смерть. Авторами жалобних віршів були Л. Глібов та С. Пономарьов. Найбільше з опублікованих віршів складені С. Пономарьовим (підписані С.П.), серед них вірші передсмертні, написані на манер канону «На исход», надгробні пісні – для читання під час прощання з покійним та вірші філософського змісту про сенс життя та смерті [28]. Л. Глібов написав вірш на смерть соборного священника І. Кибальчича [29, с. 115]. Єпископ Вініамін виклав свої міркування про сенс життя та неминучість смерті в повчальних статтях [30, с. 641–648].

Окремо у періодичних виданнях виділено оголошення з надання послуг приватними конторами по влаштуванню похорон, виготовленню домовин та поховального начиння, які виконували функції реклами. Похоронне бюро Братства святого Михаїла на Миколаївській вулиці працювало цілодобово та «в целях христианизации похоронного дела в Чернигове» приймало замовлення на виготовлення катафалків, домовин, вінків та інших необхідних речей для поховання померлих [31]. На розі вулиць Царської та Борисоглібської меблева майстерня Я. Бурдукалова виготовляла домовини вартістю від 1 руб. [32, с. 87]. Рекламували свої вироби по виготовленню намогильних пам'ятників чернігівська майстерня «Шевченко и сын», київський склад

Р.Л. Городкова, а також київський «Чугунно-литейный механический завод Мардасевич», що виливав з чавуну пам'ятники та могильні решітки [33]. Особливістю тогочасної реклами була її наповненість інформацією, власник якої дуже дотепно роз'яснював всі переваги послуг потенційним клієнтам.

Таким чином, механізми реалізації соціальних уявлень про поховальну культуру у суспільному дискурсі свідчать про вплив офіційної ідеології на колективну свідомість населення. Провідну роль відігравала церква, яка через поширення інформації, контроль та переконання, намагалася сформувану суспільну думку. Активно захищаючи свою позицію, церква обмежувала у будь-якій спосіб вплив світських інститутів на поховальну сферу. Попри це, неприхований інтерес до поховальної культури виявлено з боку представників різних верств населення. Суспільні зміни, що відбулися протягом другої половини XIX – на початку XX ст., привели до поєднання народних та християнських поховальних обрядів, а також усталених морально-етичних норм з нововведеннями.

Джерела та література:

1. Блакитний М.М. До історії поховань на цвинтарях кафедральних соборів у Чернігові / М.М. Блакитний // Чернігівські старожитності : збірник наукових праць. – Чернігів : Десна Поліграф, 2012. – Вип. 1 (4). – С. 11–17; Блакитний М.М. Офіцери колишньої російської імператорської армії, поховані у Чернігові / М.М. Блакитний // Сіверянський літопис. – 2012. – № 3. – С. 65–75; Ванжула О.М. Протоіереї чернігівського Спасо-Преображенського собору другої половини XIX ст. / О.М. Ванжула // Чернігівські старожитності: збірник наукових праць. – Чернігів : Десна Поліграф, 2012. – Вип. 1 (4). – С. 23–31; Степанова О. Некрополь Єлецкого монастиря в Чернігові: Іоан Єленев, кафедральний протоіерей Спасо-Преображенського собору / О. Степанова // Чернігівські старожитності. – Чернігів, 2010. – Вип. 3. – С. 151–154; Руденок В. Секрети некрополя / В. Руденок // Деснянська правда. – 1988. – 27 вересня; Ясновська Л. Поховання Григорія Милорадовича / Л. Ясновська // Старий Чернігів. – 1993. – № 2. – С. 3.
2. Дмитриенко Н.М. О публикации траурных сообщений в томской газете «Красное знамя» (1940–1962 гг.) / Дмитриенко Н.М., Монгуш А.А. // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – № 363. – С. 89–91; Доценко А.В. Некрополь Єлецкого монастиря / А.В. Доценко, О.М. Ванжула // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. – Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2010. – С. 100–120; Красильникова Е.И. Городские похороны в Омске как разновидность коммеморативных практик в отражении местных ежедневных газет (1921 – первая половина 1941 гг.) / Е.И. Красильникова // Восток–запад: проблемы взаимодействия. Исторический, политический, социальный и религиозный аспекты : материалы Всерос. науч.–практ. конф., Новосибирск, 27–28 мая 2013 г. – Новосибирск : Изд-во НГПУ, 2013. – Ч. 2. – С. 82–92; Попружна А. Поховальна культура козацької старшини за матеріалами журналу «Киевская старина» / А. Попружна // Сіверянський літопис. – 2013. – № 3. – С. 16–21.
3. Об ответственности за погребение христиан без соблюдения церковных обрядов // Черниговские епархиальные известия. – 1891. – № 14. – Часть официальная. – С. 430–431.
4. Указ Святого Синода Преосвященному Антонию епископу Черниговскому и Нежинскому // Черниговские епархиальные известия. – 1881. – № 16. – Часть официальная. – С. 497–500.
5. Определение Святого Синода по вопросу о погребении лиц, скоропостижно умерших от излишнего употребления вина // Черниговские епархиальные известия. – 1881. – № 41. – Часть официальная. – С. 349–350.
6. Распоряжение епархиального начальства // Черниговские епархиальные известия. – 1881. – № 25–26. – Часть официальная. – С. 218.
7. Епархиальные известия // Черниговские епархиальные известия. – 1911. – № 14. – Часть официальная. – С. 367–368.
8. Разъяснение Святого Синода // Вера и жизнь. – 1914. – № 16. – С. 102.
9. Распоряжение епархиального начальства // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 23. – Часть официальная. – С. 889–890.
10. Ефимов А. Исторические могилы и погребальные пещеры или склепы на погосте Черниговских соборов / А. Ефимов // Черниговские губернские ведомости. – 1903. – № 3288; Ефимов А. Елецкий монастырь Успения Пресвятыя Богородицы, со времени основания и до наших дней (1060 – 1902 г.). Его святыни и достопримечательности / А. Ефимов // Черниговские епархиальные известия. – 1902. – № 24. – Часть неофициальная. – С. 856–864; Ефимов А. Черниговский Свято–Троицкий Ильинский монастырь ныне Троицкий Архиерейский дом. Его прошлое и современное

состояние (1069–1911) / А. Ефимов // Черниговские епархиальные известия. – 1911. – № 16 (15 августа). – Часть неофициальная. – С. 427–428; № 24 (15 декабря). – Часть неофициальная. – С. 716–717.

11. Стефановский Т. О Черниговском Троицком монастыре – нынешнем Архиерейском доме / Т. Стефановский // Черниговские епархиальные известия. – 1893. – №3. – Часть неофициальная. – С. 85–95; Стефановский Т. О древнем храме города Чернигова во имя св. Пророка Ильи и находящихся при нем пещерах / Т. Стефановский // Черниговские епархиальные известия. – 1893. – № 1. – Часть неофициальная. – С. 8–21.

12. Доровольский П. Где находились старинные несуществующие храмы гор. Чернигова? / П. Добровольский // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 7. – Часть неофициальная. – С. 247–255.

13. Блакитний М.М. Біографічні матеріали на сторінках часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь» / М.М. Блакитний // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К. : Глухів, 2010. – Вип. 3. – С. 230–232.

14. Стефановський Т. Протоиерей Симеон Трофимович Дорошенко / Т. Стефановський // Черниговские епархиальные известия. – 1884. – № 2. – Часть неофициальная. – С. 56–59.

15. От редакции // Черниговские епархиальные известия. – 1884. – № 16. – Часть неофициальная. – С. 760–762.

16. Церемониал погребения Высокопреосвященнейшего Филарета, Архиепископа Черниговского // Черниговские епархиальные известия. – 1866. – 1 сентября. – Часть неофициальная. – С. 518–521; Церемониал погребения Преосвященнейшего Нафанаила Архиепископа Черниговского // Черниговские епархиальные известия. – 1875. – № 9. – Часть неофициальная. – С. 762–765; Церемониал погребения в бозе почившего Феофилакта епископа Новгородсеверского викария Черниговской епархии // Черниговские епархиальные известия. – 1869. – № 2. – Часть неофициальная. – С. 39–41; Церемониал погребения Преосвященнейшего Антония епископа Черниговского и Нежинского // Черниговские епархиальные известия. – 1911. – № 10. – Часть неофициальная. – С. 293–308; N. Похороны консула г. Митровицы Григория Степановича Щербины // Черниговские епархиальные известия. – 1900. – № 8–9. – Часть неофициальная. – С. 275–284.

17. Попечение древних христиан о телах умерших // Черниговские епархиальные известия. – 1873. – № 6. – Часть неофициальная. – С. 101–105; И.Р. Об обрядах погребения у древних христиан // Черниговские епархиальные известия. – 1873. – № 3. – Часть неофициальная. – С. 50–56; Поминальные обеды // Черниговские епархиальные известия. – 1911. – № 16. – Часть неофициальная. – С. 448–453.

18. А.Н. О так называемом печатаньи покойников // Черниговские епархиальные известия. – 1891. – № 11. – Часть неофициальная. – С. 457–461.

19. Погребение иноверцев священником // Черниговские епархиальные известия. – 1862. – 15 июня. – Часть неофициальная. – С. 427–432; О погребении иноверцев // Черниговские епархиальные известия. – 1873. – № 3. – Часть неофициальная. – С. 12–13; Мазанов П. Должно ли служить панихиду по усопшему иноверцу? / П. Мазанов // Черниговские епархиальные известия. – 1882. – № 3. – Часть неофициальная. – С. 57–62; Греков В. Следует ли пребывавших долгое время в сектанстве и в порывах сектанского фанатизма дерзко хулящих православную церковь, но перед смертью раскаявшихся и причастившихся Святых Тайн погребать по установленному церковью чину православного погребения // Черниговские епархиальные известия. – 1893. – № 19. – Часть неофициальная. – С. 730–737.

20. Колокольников М. О ценности человеческой жизни (по поводу совершения самоубийств) / М. Колокольников // Вера и жизнь. – 1913. – № 10. – С. 5–10; № 11. – С. 5–20.

21. О предосторожностях против мнимой смерти // Черниговские епархиальные известия. – 1881. – № 29. – Часть неофициальная. – С. 611–615.

22. О предохранительных мерах в борьбе с дефтеритом // Черниговские епархиальные известия. – 1882. – № 3. – Часть официальная. – С. 51–53; Врач Гемеопат. Наблюдения и заметки о мерах и предупреждению и лечению холеры / Врач Гемеопат // Черниговские епархиальные известия. – 1893. – № 12 (25 июля). – Часть неофициальная. – С. 387–397; Жданович В.Л. Зараза и заразные болезни / В.Л. Жданович // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 3 (май). – С. 39–62; Огиевский П. Обычай умывать руки после погребения умерших / П. Огиевский // Черниговские епархиальные известия. – 1868. – № 24. – Часть неофициальная. – С. 490–494.

23. Левченко И.Е. Погребальные практики (историко–социологический экскурс) / И.Е. Левченко // Известия Уральского государственного университета. Сер. 3. Общественные науки. – 2009. – №4 (70). – С. 153–165.
24. Оноприенко Ф. О церковных погостах // Черниговские епархиальные известия. – 1866. – 15 августа. – Часть неофициальная. – С. 484–486.
25. Вопросы и ответы (благоустройство кладбищ) // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 25. – С. 16.
26. Савинский О. Вопрос о сжигании трупов / О. Савинский // Вера и жизнь. – 1912. – № 23. – С. 129–130.
27. Магнитский В. Приходские и соборные храмы на Руси и их значение / В. Магнитский // Вера и жизнь. – 1912. – № 21. – С. 55–68; Дмитриевский В. Религиозно–нравственный быт Древней Руси / В. Дмитриевский // Вера и жизнь. – 1913. – № 15. – С. 55–59.
28. С.П. На сход // Черниговские епархиальные известия. – 1903. – № 13. – Часть неофициальная. – С. 429–430; С.П. Во дни уныния и горя (Памяти архиепископа Никанора) // Черниговские епархиальные известия. – 1902. – № 4. – Часть неофициальная. – С. 153–155; С.П. На могиле М. Р–ой // Черниговские епархиальные известия. – 1902. – № 10. – Часть неофициальная. – С. 336–338; С.П. Надгробие матери и детям, вместе погребенным // Черниговские епархиальные известия. – 1900. – № 4. – Часть неофициальная. – С. 142; С.П. На могиле друга // Черниговские епархиальные известия. – 1900. – № 24. – Часть неофициальная. – С. 778–799; С.П. Обличие умершим неправды живого // Черниговские епархиальные известия. – 1903. – № 12. – Часть неофициальная. – С. 387–390; С.П. Прощальный совет крестнику // Черниговские епархиальные известия. – 1910. – № 16. – Часть неофициальная. – С. 573–574.
29. Глебов Л. На смерть о. Иоанна Кибальчича / Л. Глебов // Черниговские епархиальные известия. – 1884. – № 2. – Часть неофициальная. – С. 115.
30. Епископ Вениамин. Смерть необходимо помнить и готовиться к ней // Черниговские епархиальные известия. – 1890. – № 6. – Часть неофициальная. – С. 119–131; 1891. – № 21. – Часть неофициальная. – С. 641–648.
31. Объявление // Вера и жизнь. – 1812. – №14–15. – С. 3; Объявление // Вера и жизнь. – 1813. – № 18. – С. 3.
32. Путеводитель по городу Чернигову и указатель торгово–промышленных фирм г. Чернигова / [Издание И.А. Рахмана]. – Чернигов, 1912. – С. 87.
33. Объявление // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – № 743 (19 марта), №744 (20 марта), №760 (8 апреля), №769 (17 апреля), № 774 (22 апреля). – Часть неофициальная; Объявления // Календарь Черниговской губернии на 1891 год. – Чернигов : Типография губернского земства, 1890. – С. 283.

Светлана Бойченко

ПОГРЕБАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА В ОБЩЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ ВТОРОЙ ПОЛ. XIX – НАЧ. XX ВВ. (ПО МАТЕРИАЛАМ ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЙ ЧЕРНИГОВА)

В статье рассматривается погребальная культура в контексте опубликованных материалов Черниговских периодических изданий второй пол. XIX – нач. XX вв. Разработана классификация публикаций, охарактеризована их структура и содержание, определена информационная ценность и достоверность.

Ключевые слова: дискурс, публикация, статья, траурное сообщение, некролог, похоронный церемониал, обряд, история, Чернигов.

Svitlana Boichenko

BURIAL CULTURE IN THE PUBLIC DISCOURSE OF THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENT. (ON THE MATERIALS OF CHERNIHIV PERIODICALS)

This article is about an burial culture in the context of publications of Chernihiv periodicals of the second half of the XIX – early XX cent. The classification of the given publications is elaborated, their structure and content are characterized, an informational value and validity.

Keywords: discourse, publication, article, burial culture, mourning subject matter, obituary, funeral ceremony, rite, history, Chernihiv.